

אי־שוויון אתני בהשכלה של מהגרים ובניהם בישראל: בחינה מחודשת

יואל פרלמן ויובל אלמלך

מאמר זה עוסק בפערים אתניים בהשכלה בין מהגרים מאירופה ומאמריקה ("אשכנזים") למהגרים מאסיה ומצפון אפריקה ("מזרחים") וילדיהם בישראל. בשנותיה המוקדמות של המדינה התמקדו ההסברים הנפוצים לפערים האתניים בישראל במאפייני טרום־הגירה, בייחוד רמת ההשכלה הנמוכה יחסית בקרב המהגרים המזרחים לעומת המהגרים האשכנזים וההעברה הבין־דורית של פערים אלה לדור הבנים. תאוריות מאוחרות יותר נטו להתמקד באפליה מסוגים שונים נגד המהגרים המזרחים בישראל ונגד בניהם. נהון (1987) הציג תימוכין לתאוריית האפליה: הוא הראה פערים בהשכלה לפי דיכוטומיה מזרחית־אשכנזית בהשכלה בדור הבנים לעומת העדרו של דפוס דיכוטומי ברור בדור ההורים. על סמך ממצאים אלה, הסיקו חוקרים רבים שדפוסי ההשכלה בדור ההורים אינם מספקים הסבר סביר להיווצרות הדיכוטומיה האתנית בדור הבנים, ועקב כך קיבלו התאוריות המבוססות על אפליה חיוזק בולט. במאמר זה אנו משתמשים בנתונים ממפקד האוכלוסין והדיר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנת 1961 כדי לבחון מחדש את ממצאיו של נהון. נהון השתמש בשתי קבוצות גיל כתחליף לאבות המהגרים ולבנים ילידי הארץ. אנו, לעומתו, מתמקדים באבות בפועל שהם מהגרים ובילדים בני הדור השני להגירה. בניגוד לממצאי נהון, ממצאינו מראים דיכוטומיה מזרחית־אשכנזית ברורה ברמת ההשכלה של האבות המהגרים. לפיכך, לא סביר לפסול את תאוריית מאפייני טרום־ההגירה. מסקנה זו מובילה למשימה מורכבת יותר בחקר אי־שוויון האתני: היא מציבה בפני החוקרים את האתגר הכרוך באומדן מדויק יותר של התרומה היחסית של מאפייני טרום־ההגירה מצד אחד, ושל תהליכי אפליית המהגרים מצד אחר, ביצירת הפערים בהשכלה בקרב בני הדור השני להגירה.

הפער בהשכלה בין בני הדור השני שהוריהם היגרו לישראל מאירופה ומאמריקה (ונקראו "אשכנזים") לבני הדור השני שהוריהם היגרו מאסיה ומאפריקה (ולימים נקראו "מזרחים") הוא נושא למחקר פורה של החברה הישראלית. אחת השאלות המרכזיות בתחום זה היא באיזו

* פרופ' יואל פרלמן, Blithewood, Annandale-on-Hudson, NY. דואר אלקטרוני: perlmann@levy.org
ד"ר יובל אלמלך, Department of Sociology, Bard College, Annandale-on-Hudson, NY. דואר אלקטרוני: elmelech@bard.edu

מידה הפער הוא תוצאה של שונות בקרב מהגרים מארצות שונות, ובאיזו מידה הוא תוצאה של המציאות שנוצרה בישראל. ההנחה הרווחת כיום היא שהעילית (אליטה) הוותיקה בארץ בשנות ה־50 וה־60, מי שהגיעו בגלי הגירה מוקדמים מאירופה, הזניחה את הצרכים התרבותיים, החינוכיים והכלכליים של המהגרים מצפון אפריקה ומאסיה (Khazzoom, 2008; Shenhav, 2006).

המחקר ההיסטורי מספק שפע של ראיות שהזנחה ולעתים אפליה אכן התרחשו (Khazzoom, 1999; Swirski, 1999; Segev, 1949/1986; Shenhav, 2006). עם זאת, השאלה החשובה שעל חוקרי מדעי החברה לשאול אינה אם עמדות ויחס מפלים אמנם היו שכיחים, אלא אם פעולות העילית הוותיקה שנבעו מעמדות כאלה היו גורם מרכזי ביצירת הדיכוטומיה האשכנזית־מזרחית ברמת ההשכלה של בני הדור השני. לפי הטענה התאורטית המתחרה בתאוריית האפליה, דפוס אתני דומה היה קיים כבר אצל דור ההורים (Eisenstadt, 1967; Frielander, 1995; Okun, Eisenbach, & Elmakias, 2002; Leslau, Krausz, & Nussbaum, 1995). לפי תאוריה זו, מספר שנות הלימוד של דור ההורים נחלק בהתאמה לדיכוטומיה האשכנזית־מזרחית שנמצאה מאוחר יותר בקרב ילדיהם — כלומר, רמת השכלה גבוהה יותר בקרב המהגרים האשכנזים בהשוואה למהגרים המזרחים. עוד נטען לפי התאוריה הזו, שההבדלים האתניים ברמת ההשכלה של ההורים הועברו אל ילדיהם בני הדור השני, ומשום כך יש מתאם גבוה בין הישגיהם של ההורים לאלה של ילדיהם. בין הסיבות להבדלים האתניים הללו ניתן לציין: הזדמנויות שונות הקשורות במעמד החברתי של ההורים (שהוא עצמו מושפע מרמת ההשכלה), היכרות עמוקה יותר עם מערכת החינוך בקרב אלה ששנות ההשכלה שלהם רבות יותר והבדלים בהשקפות ובערכים הקשורים למספר שנות הלימוד של ההורים (Friedlander, 2002). נתייחס לתאוריה מתחרה זו כאל תאוריית מאפייני טרום־הגירה של ההורים. כמובן, תאוריות מתחרות אלה — אפליה מצד העילית ומאפייני טרום־הגירה של ההורים — אינן סותרות זו את זו. בהחלט אפשר שלשתיהן הייתה השפעה על רמת ההשכלה של בני הדור השני. ובכל זאת, אפשר לומר שבשנותיה המוקדמות של המדינה שלטה בשיח מדעי החברה התאוריה המדגישה מאפיינים של טרום־הגירה, ואילו היום שולטות בו תאוריות אפליה מסוגים שונים. סיבה מכרעת לכך שהתאוריה המדגישה את מאפייני טרום־הגירה של ההורים אינה מושכת כיום תשומת לב היא התפיסה הרווחת, שמחקרו של נהון (1987) הראה בבירור שהחלוקה האשכנזית־מזרחית בין ההורים המהגרים לא הייתה קיימת בכירור כפי שהיא קיימת בקרב בני הדור השני. נהון, שחקר גברים מהגרים מחמש קבוצות מזרחיות ומארבע קבוצות אשכנזיות, מצא שלגברים שהשתייכו לשתיים מקבוצות המזרחים הייתה רמת השכלה ממוצעת דומה לזו של גברים שהשתייכו לשתיים מקבוצות האשכנזים. לעומת זאת, לא ניתן היה למצוא חפיפה דומה בקרב בני הדור השני. לפיכך, המסקנה המתבקשת הייתה שהדיכוטומיה האתנית הברורה יותר שנמצאה ברמת ההשכלה בדור השני אינה יכולה להיות תוצר של מאפייני טרום־הגירה, אלא חייבת להיות תוצר של המציאות החברתית במדינה החדשה. במאמר זה אנו בוחנים מחדש את ראיותיו של נהון. ממצאינו מראים כי הדיכוטומיה האתנית ניכרת באופן ברור למדי הן בדור המהגרים והן בדור השני, והם מובילים

למסקנה שמאפייני טרום-הגירה של ההורים הם חלק חשוב בכל הסבר להיווצרות הפער האשכנזי-מזרחי ברמת ההשכלה בדור השני. הסבר כזה אינו יכול להתמקד רק או כמעט רק באפליה.

הראיות של נהון והשלכותיהן

נהון התמקד בקבוצות המהגרים הגדולות ביותר, שלימים נקראו אשכנזים או מזרחים — מהגרים מרומניה, פולין, ברית המועצות וגרמניה-אוסטריה מצד אחד, ומהגרים מתימן, איראן, מרוקו, עיראק ומצרים מהצד האחר.¹ במצב אופטימלי, הוא היה בוחן את רמת ההשכלה של הורים שעלו ממדינות מוצא שונות בהשוואה לזו של ילדיהם שחונכו בישראל. כיוון שמאגרי הנתונים שפורסמו בעת עריכת מחקרו לא סיפקו מידע כזה, נהון עשה את הדבר הטוב ביותר האפשרי: הוא בחן באמצעות נתוני מפקד האוכלוסין והדיוור של הלמ"ס משנת 1983 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983) את ממוצע שנות הלימוד של גברים מהגרים בני 60–64 שעלו ממדינות שונות, לעומת ממוצע שנות הלימוד של גברים בני 30–34 שחונכו בישראל. לראשונים הוא קרא "דור האבות", ולאחרונים "דור הבנים".² בלוח 1 אנו מציגים את ממצאיו של נהון עבור המהגרים ועבור בני הדור השני.

נהון הציע למעשה שתי הגדרות לדור האבות, האחת ממפקד האוכלוסין של שנת 1983 והאחרת ממפקד האוכלוסין של 1961; הוא האמין (בצדק) שהן שוות במהותן. הגדרתו המוכרת יותר היא זו המוצגת בלוח 1 (בעמודה 1), המבוססת על גברים מהגרים בני 60–64 ממפקד האוכלוסין של שנת 1983. זו הקבוצה שבה הוא דן במאמרו. אולם בנספח למחקרו הציג נהון גם נתונים של גברים ממפקד האוכלוסין של 1961, כאשר היו בני 35–44. אנו מציגים את סדרת המספרים הזאת בלוח 1, עמודה 2. נהון ציין ששימוש בהגדרתו השנייה לדור האבות, "לא משנה את התמונה המתוארת [במאמר] כלל וכלל" (נהון, 1987, עמ' 36). כלומר, המעבר ממגוון ארצות המוצא בדור הראשון אל דיכוטומיה אתנית בדור השני מודגמת עבור דור המהגרים בלוח 1, עמודה 1 (לפי נתוני 1983) או בלוח 2 (לפי נתוני 1961).³ מאחר שאנו נסתמך על מפקד האוכלוסין מ-1961, נתרכז בנתונים של נהון משנה זו.

1 נהון מתייחס אל מהגרים מיוון-בולגריה כאל קבוצה א-נומלית: כמו הקבוצה האשכנזית, זו הייתה קבוצה אירופית, אבל כמו הקבוצה המזרחית, היא נחשבה לקבוצה "ספרדית" בקרב הקהילה היהודית המסורתית. אבל אל לנו להטריח את עצמנו בנוגע לקבוצה זו. הטיעון העיקרי שלו והעניין העיקרי שלנו הם ההשוואה בין תשע הקבוצות האחרות. ככלל, נהון טען שבקבוצה היוונית-בולגרית ממוצעי שנות הלימוד של הדור הראשון ושל הדור השני נמצאים בין הממוצעים של הקבוצות האשכנזית והמזרחית.

2 נהון השווה גם בין קבוצת גיל של נשים צעירות לקבוצה של מבוגרות יותר, אבל אנו הגבלנו את תשומת לבנו לממצאים הבולטים יותר בקרב הגברים.

3 גם אנו איננו מעוניינים בהבדלים הללו בדיווחי הגברים בשני מפקדי האוכלוסין. נציין רק שהבדלים אלה (שבמקרים מסוימים הם ניכרים למדי) עשויים לנבוע מסיבות רבות: תוספת שנות לימוד למקצת הגברים בין השנים 1961 ל-1983, נטייה לדווח על מספר שנות לימוד גבוה יותר בשנת 1983, ירידה בשכיחות

לוח 1: רמת השכלה (ממוצע שנות לימוד) לפי נהון (1987) בקרב דור האבות (דור ראשון) ודור הבנים (דור שני), לפי ארצות מוצא

	(1) דור האבות (מפקד 1983) ¹	(2) דור האבות (מפקד 1961) ²	(3) דור הבנים ³
מזרחים			
תימן	4.0	4.1	11.0
מרוקו	5.4	4.8	10.7
איראן	6.5	5.5	10.8
עיראק	8.5	7.6	10.8
מצרים	10.0	9.3	11.3
אשכנזים			
רומניה	9.4	8.5	13.4
פולין	10.0	9.1	13.9
ברה"מ	10.6	10.2	14.0
אוסטריה-גרמניה	11.4	10.8	14.0

מקור: נהון (1987), לוח 4, עמ' 30 ונספח 12, עמ' 120.
 1 דור האבות: ילידי חו"ל שהיו בני 60-64 בשנת 1983 (נהון, 1987, לוח 4, עמ' 30).
 2 דור האבות: ילידי חו"ל שהיו בני 35-44 בשנת 1961 (נהון, 1987, נספח 12, עמ' 120).
 3 דור הבנים: ילדי המהגרים שנולדו בישראל או הגיעו לישראל לפני גיל 10 והיו בני 30-34 בשנת 1983. נהו כולל בדור הבנים גם את אלה שהגיעו לישראל כילדים, מאחר שהם רכשו את השכלתם בארץ.

לפי נהון, פערי ההשכלה בין מדינות המוצא אינם מתקבצים באופן דיכוטומי בקרב בני דור האבות, כפי שקרה מאוחר יותר בקרב דור הבנים. אמנם רמות ההשכלה הנמוכות ביותר נמצאו בקרב קבוצות מזרחיות והגבוהות ביותר בקרב הקבוצות האשכנזיות, אבל יש שוני ניכר בין גברים מהגרים ממדינות מוצא שונות בתוך כל אחת מהקטגוריות הרחבות של מזרחים ואשכנזים. העובדה הבולטת ביותר לעין היא, שמספר שנות הלימוד הממוצע של גברים שהשתייכו לכמה מהקבוצות המזרחיות היה שווה ואף עלה על מספר שנות הלימוד הממוצע של גברים שהשתייכו לכמה מהקבוצות האשכנזיות. למשל, השכלתם הממוצעת של מהגרי דור האבות מעיראק הייתה נמוכה בפחות משנה מזו של המהגרים מרומניה; וממוצע שנות הלימוד של מהגרי דור האבות ממצרים עלה על זה של המהגרים מרומניה ומפולין. עם

בעלי ההשכלה הנמוכה יותר עקב ירידה קלה בשיעורי התמותה בין 1961 ל-1983 וההגירה המאוחרת יותר בקבוצות מסוימות כגון יוצאי רומניה (נהון לא הגביל את המהגרים שלו לשנה שבה הגיעו לישראל). ההגדרות של נדגמי 1961 ושל 1983 שונות זו מזו גם בשימוש בקבוצת גיל של 5 ו-10 שנים בהתאמה. יחד עם זאת, סיבות אפשריות אלה אינן המקור לשוני בדיווחים על מספר שנות הלימוד (ראו אצל נהון, 1987, לוח 4 ונספח 12).

זאת, יוצאי מצרים היו רק מיעוט קטן מקרב המהגרים המזרחים שנהוון חקר, ואילו יוצאי עיראק היוו כמעט שליש מקבוצה זו.

רמת ההשכלה של המהגרים אינה מתיישבת עם הדיכוטומיה האתנית, בעוד רמת ההשכלה של צאצאיהם כן מתיישבת אִתָּה. מלוח 1 עולה כי ממוצע מספר שנות הלימוד של בני הדור השני בכל אחת מן הקבוצות המזרחיות היה נמוך בלא פחות מ־2.1 שנות לימוד מהממוצע בקרב בני קבוצת המוצא מרומניה – הקבוצה האשכנזית עם רמת ההשכלה הנמוכה ביותר. יתרה מכך, נהוון ציין כי רמת ההשכלה בתוך כל קטגוריה דיכוטומית הצטמצמה באורח ניכר בקרב בני הדור השני, והפערים שנותרו בתוך כל אחת משתי הקטגוריות האתניות לא תאמו את סדר הדירוג של קבוצות המהגרים בדור ההורים. לסיכום, בקרב בני הדור הראשון לא נמצאה תמיכה חד־משמעית לדיכוטומיה האתנית בדירוג רמת ההשכלה של יוצאי המדינות השונות, ואילו בקרב הדור השני נמצאה דיכוטומיה אשכנזית־מזרחית ברורה ברמת השכלתם. נתייחס לטענה זו כאל טיעון הדיכוטומיזציה הבינ־דורית. טיעון זה הוביל לוגית לשאלה הזו: אם לא הייתה דיכוטומיה אתנית בדור המהגרים, מדוע היא נמצאה בדור השני? מכאן נגזרה ההשערה שגורם אחר, שאינו מאפייני ההורים המהגרים, הוא שיצר את הדיכוטומיה, ואם כך, גורם זה חייב לנבוע מהדינמיקה של החיים בישראל. קו מחשבה זה הוא שהוביל לטענה שהאפליה הייתה הגורם המרכזי ביצירת הדיכוטומיה האתנית בדור השני, ובמיוחד אפליה מצד האליטות האשכנזיות.

הדיון בסוגיה השונים של האפליה והגדרותיה חורג מנושא מאמר זה. נציין רק שבדרך כלל משתמשים במונח זה כדי לתאר טווח תהליכים בתחום החינוך, למשל: (1) החלטות בנוגע לפוטנציאל של תלמיד מצד מורים ומנהלים אשר (מכל כוונה שהיא) פועלים בשיטתיות נגד בני קבוצה אתנית מסוימת; (2) הסדרים ארגוניים בבתי ספר, כגון הסללה; (3) הפרדה על בסיס אתני של מקום מגורים, שתוצאתה הבדלים באיכויות החינוך בין קבוצות אתניות. במאמר זה אין אנו מנסים להבחין בין תהליכים אלה. העניין שלנו, בשלב הראשון, הוא לבחון את חשיבותה של קטגוריית הסברים שונה לחלוטין – מאפייני ההורים קודם הגירתם. לאחרונה נוטים החוקרים להתעלם מחשיבותם של הסברים אלה בשל המסקנות הבלתי מדויקות הנובעות מן הלוח של נהוון. לדוגמה, גולדשיידר (Goldscheider, 1996) מעיר:

מבחינה אנליטית, ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם הטענה כי הבדלים אתניים בקרב הדור השני והמאוחר יותר אינם פשוט המשכיות של ארץ המוצא, אלא תוצאה של מערכת הריבוד הישראלית, שחוזקה באמצעות שילוב מורכב של אנשים ומוסדות, בתי ספר, מורים, משפחה ושכנים... אין ספק שהראיות שבידינו אינן תואמות את ההשקפה כי הבדלים בהשכלה ובתחומים אחרים בין הקבוצות האתניות הם בעיקר תוצאה של ייחוד תרבותי ושל קרבה תרבותית לתרבות ארצות המוצא (שם, עמ' 136).

וכוזם (Khazzoom, 2008) מציינת:

מעבודתו של נהוון משתמע כי ישראל לא קיבלה מזרחים ואשכנזים, אלא יצרה אותם מתוך מערכת מגוונת של קבוצות במדינה. מכיוון שההשערה המתבקשת היא כי שומרי הסף כפו

את גבולות הקבוצה החדשה, השאלה המתבקשת היא אילו קטגוריות אתניות היו בשימוש באותה תקופה ומי השתמש בהן? (שם, עמ' 48).

נהוג עצמו הדגיש כי הדיכוטומיה היא תוצר של תהליכים שהתרחשו בישראל. עם זאת, כאשר היה צורך להסביר בדיוק אילו תהליכים חברתיים במדינה החדשה הובילו לדיכוטומיה, נהוג ציין כי יש צורך במחקר נוסף, ונוהר מהטענה שאפליה היא ההסבר היחיד. למעשה הסבריו נשענים מפורשות גם על מאפיינים חברתיים ותרבותיים שהמהגרים עצמם הביאו אתם לישראל — בעיקר "דפוסי פריון דיפרנציאליים":

סוגיה זו [כלומר: כיצד נוצרה הדיכוטומיזציה הבין־דורית] ראויה למחקר נפרד ומפורט יותר מכפי שאפשר לבצע על־פי נתוני מפקד. עם זאת, אולי אפשר להציע לדבר הסבר טנטטיבי (ומן הסתם חלקי). ייתכן שההסבר נעוץ במיקום הריבוני שאליו נקלעו רוב המהגרים מארצות אסיה־אפריקה, כולל חלק מאלה אשר מבחינת השכלה (שהיא רק ממד אחד של המעמד החברתי) היו דומים לחלק נכבד של יוצאי אירופה. תהליך ה"פרולטריוזציה" אשר עבר עליהם לאחר עלייתם ארצה (תהליך שמונע על־ידי הדימוי המוכלל שלהם כציבור נחות, אם לא "פרימיטיבי", על־ידי העדר קשרים ועל־ידי הפנייתם לאזורים בעלי תשתית כלכלית דלה וכו') ובצדן גודל משפחותיהם צמצמו במידה רבה מאוד את המשאבים הכלכליים הפנויים לראש (או ל"אדם סטנדרטי"), אשר כבר מלכתחילה היו דלים יותר. יתר על כן, דפוסי פריון דיפרנציאליים (ריבוי ילדים דווקא במשפחות מזרחיות ממעמד נמוך) "ניפחו" את דור "הבנים" בבני משפחות ממוצא מעמדי נמוך, וכך אלה הפכו דומיננטיים מבחינה מספרית בקרב בני עדתם. הקשר בין המעמד החברתי של המשפחה לבין הישגי ההשכלה של הילדים אכן בולט למדי בכל הארצות שבהן הנושא נחקר, לרבות ישראל" (נהון, 1987, עמ' 34; ההדגשה הוספה).

בסוף המאמר נחזור לניסוחיו הזהירים של נהון בפסקה זו. מכל מקום, העניין המרכזי שלנו הוא בראיות שהציג ואינן נתונות למחלוקת, ולפיהן פרופיל ההשכלה של דור המהגרים אינו תואם את הדיכוטומיה האשכנזית־מזרחית, ומכאן שהדפוסיים בקרב הדור השני היו חייבים להיות תוצר של הדינמיקה החברתית הישראלית. ראיות אלה, ולא הגורמים הסיבתיים שצוטטו בפסקה לעיל, הן שזכו למלוא תשומת הלב בספרות המחקר. בכל מקרה, נהון הקדיש עמודים ספורים בלבד לדיון בהיווצרות הדיכוטומיה האתנית: הם מוצגים בלוח אחד בספרו (נהון, 1987, פרק 1, לוח 4, עמ' 30), בניתוח סטטיסטי התומך באותם נתונים, ובשני עמודים של טקסט הקשור לנושא. ההדגמה שלו נשענת, כפי שכבר הוזכר, על השוואה בין שתי קבוצות גיל (birth cohorts) בנות חמש שנים שאת נתוניהן אסף ממפקד האוכלוסין והדיון שערכה הלמ"ס בשנת 1983: דור האבות — מהגרים שהיו בני 60–64 בשנת 1983, כלומר ילידי השנים 1919–1923, ודור הבנים, ילידי 1949–1953 (ילידי ישראל או ילידי חו"ל שעלו לארץ עד גיל 9). בדיון הקצר שלו התייחס נהון תמיד לשתי קבוצות אלה כאל "האבות" ו"הבנים" (אף שהתכוון לשכבה דורית ולא לקרבה משפחתית). עם זאת הוא הזהיר כי ההשוואה אינה בין אבות בפועל: "יש לציין שלמושג 'אבות' ו'בנים' משמעות דורית בלבד; לחלק מ'אבות' אלה בוודאי אין ילדים בגיל 30–34 ולחלק מה'בנים' אין אבות בגיל 60–64" (שם, עמ' 29).

בעבודה זו ננסה להשוות את רמת ההשכלה בדור הראשון לעומת רמת ההשכלה בדור השני. במרכז עבודתנו עומדת השאלה עד כמה משקפת קבוצת המהגרים של נהון ("דור האבות") את הדיכוטומיה האתנית בהשכלה. נרצה להראות שהגדרתו של נהון את "דור האבות" אינה תחליף מספק לאבות בפועל. לפיכך אנו מבקשים לזהות בדיוק רב יותר את קבוצת המהגרים שהיו הורים בפועל לילדים מ"דור הבנים", כפי שנהון הגדיר בנים אלה. לצורך כך, אנו מקבלים את הגדרת הדור השני של נהון — ילידי 1949–1953 שנולדו בישראל או שעלו אליה עד גיל 9. אך בניגוד לשיטתו של נהון, אנו נזהה ונכלול במדגם רק אבות בפועל של בני אותה קבוצת גיל (לאו דווקא של ילדי המדגם).

שיטת המחקר

מקור הנתונים

הנתונים שבהם השתמשנו במחקר זה הם נתוני פרט ממדגמים מתוך מפקדי האוכלוסין והדירור מהשנים 1961 ו-1983 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1961, 1983), ואלה הם: שנת לידה; שנת עלייה; ארץ לידה (תימן, מרוקו, איראן, עיראק, מצרים, רומניה, פולין, ברית המועצות, אוסטריה-גרמניה); רמת השכלה (מספר שנות לימוד). נתוני מפקד האוכלוסין והדירור משנת 1983 הנגשים לחוקרים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983) הם מדגם של 20% ממשקי הבית בכלל האוכלוסייה. נהון הגדיר את הדור השני כקבוצת גיל של ילידי השנים 1949–1953 הכוללת פרטים שנולדו בישראל או שהיו בני פחות מ-9 בעת עלייתם, וזוהו על-ידו במדגם של 20% ממשקי הבית ממפקד האוכלוסין והדירור של שנת 1983. בני הדור השני שנכללו במחקרנו הם דור הבנים כפי שהגדרם נהון, מנתוני המדגם של מפקד האוכלוסין משנת 1983. עם זאת, כדי לבחון מחדש את ממצאיו של נהון, מתבקש לכלול במחקר רק אבות בפועל לילידי ישראל שנהון הגדיר כ"דור הבנים".⁴ על סמך נתוני מפקד האוכלוסין והדירור של שנת 1983 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983), אין באפשרותנו לזהות אבות בפועל בני 60–64, משום שבשנה זו היו בניהם בני 30–34, ואפשר להניח שכבר עזבו את בית הוריהם.

4 נהון עצמו השתמש בקבוצת גיל של גברים מהגרים מגיל מסוים שנמצאה במפקד האוכלוסין של 1983 כמייצגת את האבות בני הדור השני. אפשר לטעון שהאסטרטגיה שלנו אינה כוללת השוואה של שתי קבוצות גיל. אבל יש לזכור שהמטרה להשוואה בין שתי קבוצות הגיל היא להבחין בין דור האבות לבין דור הבנים. בבסיס ההשוואה לא עמדה ההנחה שקבוצות הגיל משקפות דפוסים חינוכיים, אלא שמשפחות עושות זאת. אם קבוצת הגיל המבוגרת יותר דומה למדי לקבוצת האבות, ההשוואה בין שתי הקבוצות יכולה לבוא במקום ההשוואה בין אבות בפועל לבניהם. כאמור, נרצה להראות שקבוצת הגיל המבוגרת יותר אינה תחליף מספק לאבות האמתיים.

אבל יש בידינו לזהות אבות לאלה שנהוון הגדיר כדור הבנים בנתוני מפקד האוכלוסין והדיוור של שנת 1961 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1961), מאחר שבשנה זו היו ילדי הדור השני של נהון בני 8–12 שנים, ובהחלט צפוי למצוא במפקד האוכלוסין ילדים במשקי הבית של הוריהם. מובן שבגלל גילם הצעיר לא נמצא את נתוני ההשכלה המלאה של הבנים ב־1961, אבל לא זאת אנו מחפשים (אנו יודעים די על ההשכלה המלאה של בני הדור השני מנתוני 1983).

אולם, גם נתוני מפקד האוכלוסין והדיוור משנת 1961 הנגישים לחוקרים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1961) הם מדגם של 20% ממשקי הבית בכלל האוכלוסייה, ואין באפשרותנו לקשור חברי משפחה אישיים באוכלוסייה באמצעות נתונים של שני מדגמים שונים. לפיכך, מתוך מערך הנתונים מ־1961 כללנו את ראשי משקי הבית שהיו אבות בפועל לילדים שלפי נהון הוגדרו כדור הבנים, ומהם בודדנו את הגברים שהיגרו מתשע ארצות המוצא שנהוון חקר.

אם לראשי משקי הבית הללו היו גם ילדים ילידי הארץ (או ילד שהגיע לארץ עד גיל 9) בטווח הגילים 8–12, הם נבחרו כחלק מקבוצת האבות בפועל (הורים לילדים בני 8–12) של קבוצת הדור השני של נהון.

בתהליך בחירת מדגם האבות היו כמה שיקולים הראויים לציון: (1) הגבלנו את הניתוח לגברים מהגרים אשר היו ראשי משקי בית בשנת 1961, מאחר שאיתור הורים לילדים בטווח הגילים הרלוונטי יכול להיעשות רק באמצעות שאלת מפקד האוכלוסין "קשר לראש משק הבית"; (2) באופן דומה, הגבלנו את הניתוח לאותם גברים מהגרים שיכולנו לזהות כאבות שילדיהם בני הדור השני בני 8–12 גרו אתם באותו משק בית;⁵ (3) מאחר שבמחקר זה אנו מעוניינים במאפייני ההשכלה של האבות, שלא כנהוון, בחרנו לכלול אבות הן של בנים והן של בנות בטווח הגילים 8–12. מכל מקום, אין זה סביר שאבות של בנים ובנות בני 8–12 שונים משמעותית במספר שנות הלימוד שלהם מאבותיהם של בנים בלבד באותה קבוצת גיל.⁶

5 ההגבלה לגברים מהגרים שהם ראשי בתי אב בגילים הרלוונטיים היא חסרת חשיבות למחקרנו (זה יתברר לקורא מההשוואה אצל נהון בנספח 3, עמ' 99, עמודות 2 ו־3). ילדים שלא חיו עם אבותיהם, ייתכן שגרו רק עם אימותיהם או במוסד (או שהאבות הרלוונטיים הלכו לעולמם).

6 יש עוד שני הבדלים מושגיים קטנים בין קבוצת הגיל הצעירה שלנו לזו של נהון: (1) אפשר שכמה מבני ה־8 ואולי גם מבני ה־9 שנהוון בחר מאוחר יותר מהנתונים של 1983 עדיין לא הגיעו לישראל בזמן הרישום של 1961 (אם הם הובאו לישראל בגיל 9); (2) אפשר שמעטים מקבוצת הגיל הצעירה שלנו כבר הלכו לעולמם בזמן הרישום של 1983. יתרה מזאת, יש הבדל אחד נוסף במבנה המדגם של הילדים שהוא יותר מבני ממושגי: מערך הנתונים של מפקד 1961 כולל נתונים פגומים רבים יותר מאשר במפקד 1983 — בייחוד משקי בית בלי ראש בית אב רשום, או משקי בית עם יותר מראש משק בית אחד. לפיכך, ניפינו מהמדגם מספר מזערי של ילדים בגילים 8–12 שנמצא פגם בנתוני משק הבית שלהם.

ממצאים

אבות בפועל – דור ראשון

בסעיף זה נראה שמספר שנות הלימוד של האבות בפועל (הורים לילדים בני 8–12) שונה משמעותית מאלה של דור האבות שנהוון בחן במחקרו (כלומר, כל הגברים בקבוצת גיל מסוימת – הן אבות בפועל לילדים והן גברים שאינם אבות לילדים). לוח 2 מספק סיכום לניתוח מחדש של הנתונים – ממוצע שנות הלימוד של דור האבות של נהון (נהון, 1987, נספח 12ג, עמ' 120) על סמך נתוני מפקד 1961 ושל דור האבות לפי שתי הגדרות מחודשות לקבוצה, על סמך נתוני מפקד 1961. מלוח 2 עולה, שאין הבדלים משמעותיים בין מספר שנות הלימוד של דור האבות – כל הגברים בקבוצת הגיל (נתוני מפקד 1961 – מוצגים בלוח בעמודה 1) – לבין הגברים מאותה קבוצת גיל שהיו ראשי משקי בית (נתוני מפקד 1961 – מוצגים בעמודה 2).

לוח 2: ממוצע שנות לימוד של דור האבות בארצות מוצא נבחרות: הגדרת קבוצה לפי נהון ושתי הגדרות מחודשות של הקבוצה

הגדרות מחודשות של הקבוצה (מפקד 1961)		הגדרת קבוצה לפי נהון ¹ (מפקד 1961)	
(3)	(2)	(1)	
גברים ראשי משקי בית אבות לילדים בני 8-12, בכל הגילים	גברים ראשי משקי בית בגילים 35-44 (אבות ושאנים אבות)	דור האבות כל בני 35-44	
4.2	4.1	4.1	מזרחים
4.7	4.8	4.8	תימן
4.6	5.5	5.5	מרוקו
5.7	7.6	7.6	איראן
8.6	9.3	9.3	עיראק מצרים
			אשכנזים
8.1	8.5	8.5	רומניה
9.1	9.1	9.1	פולין
10.2	10.2	10.2	ברה"מ
11.0	10.8	10.8	אוסטריה-גרמניה

מקורות: עמודה 1 – מתוך נהון, 1987, נספח 12ג, עמ' 120; עמודות 2 ו-3 – מתוך מפקד האוכלוסין של ישראל משנת 1961 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1961).

1 נהון (1987, עמ' 36) תיאר בטקסט את האומדן החלופי (גברים מהגרים בגיל 35-44 בשנת 1961, להבדיל מגברים מהגרים בגיל 60-64 בשנת 1983), והציג את הנתונים הרלוונטיים. באחוזים, בנספח 12ג (שם, עמ' 120). על סמך הדמיון הרב בערכים המבוטאים באחוזים, ברור שגם הממוצעים בעמודות 1 ו-2 למעלה חייבים להיות דומים או אף זהים.

אולם כאשר אנו מסיטים את תשומת הלב מכלל הגברים ראשי משקי בית שהיו בשנת 1961 בקבוצת הגיל 35–44 (המוצגים בלוח 2, עמודה 2) אל גברים ראשי משקי בית מכלל הגילים שהיו באותה שנה גם הורים לילדים בגילים 8–12 (המוצגים בעמודה 3), אנו מוצאים שמספר שנות הלימוד הממוצע של המהגרים ההורים לילדים נמוך בהרבה ממוצע שנות הלימוד בלוח של נהון בקרב שלוש מבין הקבוצות המזרחיות. אלה הן קבוצות יוצאי איראן, מצרים, ובייחוד יוצאי עיראק — שאצלם ממוצע שנות הלימוד שהתקבל אצל נהון היה 7.6 ולפי הגדרתם המחודשת הממוצע הוא 5.7 שנים. בקבוצות האשכנזיות, הממצאים בקרב הורים לילדים בני 8–12 מורים על הבדלים מזעריים בהשוואה לדור האבות אצל נהון. ההבדל החשוב בהם הוא בקרב ילידי רומניה — 8.5 שנות לימוד אצל נהון ו־8.1 לפי ההגדרה המחודשת.

מלוח 2 עולה כי שלא כמגוון הדפוסים האתניים הנראים בדור האבות (נתוני נהון — מוצגים בעמודה 1), מספר שנות הלימוד של האבות בפועל (נתוני מפקד 1961, בהגדרה מחודשת — מוצגים בעמודה 3) תואם בכירור את הדיכטומיה האשכנזית-מזרחית של בני דור הבנים (ראו לוח 1, עמודה 3). מכאן שהנתונים המבוססים על הורים בפועל (בהגדרה המחודשת) מחלישים הן את טיעון יצירת הדיכטומיה בדור השני והן את ההנחות המתייחסות לתפקיד האפליה ביצירתה.

יש שתי סיבות לכך שמספר שנות הלימוד של המדגם שהשתמש בו נהון (המוצג כאן בלוח 2 בעמודות 1 ו־2) שונה באופן בולט ממספר שנות הלימוד של אבות בפועל לבני הדור השני (המוצג בעמודה 3) — שתי הסיבות קשורות להטיה בדרך שבה נהון מדד את שנות הלימוד בדור האבות. סיבה אחת קשורה למתאם בין מספר שנות לימוד למספר ילדים; והסיבה האחרת קשורה למגוון הגילים הרחב בקרב האבות בפועל (להרחבה בעניין זה ראו Perlmann & Elmelech, 2010).

ההטיה הראשונה בשנות הלימוד של דור האבות במחקרו של נהון נובעת מכך שיש בקבוצת הגיל הנחקרת אבות שלהם ילדים רבים יותר מלאבות אחרים באותה קבוצת גיל, ולאבות אלה שנות לימוד מעטות יותר (ראו Perlmann & Elmelech, 2010). המתאם השלילי בין רמת ההשכלה למספר הילדים לא היה חשוב עבורנו בשני מקרים: אילו מספר הילדים היה משתנה בהתאם להשכלת האב באופן דומה בכל הקבוצות האתניות; ואילו שיעורם של חסרי ההשכלה הפורמלית בכל קבוצה אתנית היה זהה. אולם מהנתונים עולה שאף לא אחד משני התנאים הללו התקיים. אמנם ברוב הקבוצות היה רמז ליחס ההפוך שבין מספר שנות הלימוד של האב לבין מספר הילדים במשפחה, אבל הקשר הזה היה ברור רק בקרב ילידי איראן, עיראק ומצרים. יתרה מזאת, רק בקרב ילידי עיראק היה מספר גדול יחסית של אבות הן בקטגוריית ההשכלה הגבוהה והן בקטגוריית ההשכלה הנמוכה. סביר להניח שפערים אלה ברמת ההשכלה משקפים הבדלים גאוגרפיים ברמת השכלה בין קהילות בגדד למחוזות פריפריאליים (ראו דרויש, 1987). בכל מקרה, התפלגות נתוני ההשכלה בקרב ילידי עיראק מבליטה את היחס ההפוך שבין מספר שנות הלימוד לבין מספר הילדים בקרב האבות בקבוצה זו. עקב כך אפשר להבחין בהטיה הראשונה של נתוני ההשכלה במחקרו של נהון רק בקרב יוצאי עיראק: ממוצע

שנות הלימוד של כלל הגברים בני 35–44 שהיגרו מעיראק הוא 7.6, אבל ממוצע שנות הלימוד של אבות בני 35–44 שהיו להם ילדים בגילים 8–12 הוא 6.5 (Perlmann & Elmalech, 2010, table 3, p 15).

ההטיה השנייה בנתוני ההשכלה של דור האבות במחקרו של נהון, הנובעת משימוש בקבוצת גיל מצומצמת כדי לייצג אבות, היא טווח הגיל הרחב של דור האבות (ראו גם Perlmann & Elmalech, 2010). בקרב תשע הקבוצות האתניות שאנו מנתחים, אחוז האבות לילדים שנכללו בטווח הגילים 35–44 היה קטן יחסית, בין 34% (עיראק) ל-57% (גרמניה-אוסטריה) מכלל האבות הרלוונטיים. אילו רמת ההשכלה של אבות בטווח הגילים המצומצם (35–44) הייתה שונה משמעותית מהשכלת אבות שאינם בטווח הגילים הזה, הגבלת טווח הגילים במדגם הייתה עלולה ליצור הטיה במדד השכלת האבות. הטיה ברורה מסוג זה אכן קיימת במקרה של המהגרים מעיראק. ממוצע שנות הלימוד של אבות ילידי עיראק בגילים 35–44 היה 6.5 שנים; הממוצע המתוקן, ללא הגבלת גיל, היה 5.7 שנות לימוד בלבד. הסבר סביר לממצא זה נמצא במאפייני טרום-הגירה של יוצאי עיראק; מספר שנות הלימוד הממוצע של יהודי עיראק עלה בעשורים שלפני הגעתם ארצה. גברים בטווח הגילים 35–44 סיימו שנות לימוד רבות יותר מגברים מבוגרים מטווח הגילים הזה. אולם גם לגברים יוצאי עיראק צעירים יותר נמדדו פחות שנות לימוד מאלה של קבוצת הגילים 35–44 — קרוב לוודאי עקב שינויים פוליטיים ודמוגרפיים בארץ המוצא.

לשתי ההטיות הללו כלפי מעלה בנתוניו של נהון — שמקורן הן במתאם השלילי שבין שנות לימוד למספר ילדים בקרב אבות בפועל, והן בהגבלת טווח הגילים שלא אפשרה לכלול את כל המהגרים שהם אבות לילדים — השפעה על אומדן רמת ההשכלה של יוצאי עיראק שמקטינה את ממוצע מספר שנות הלימוד של האבות בכ-25%, מ-7.6 ל-5.7 שנים. הירידה בממוצע שנות הלימוד עקב ההגדרה המחודשת בלטה בעיקר בקרב יוצאי עיראק והייתה קטנה יותר בקבוצות המוצא האחרות (אף שלא בכל המקרים היא טריוויאלית — ראו לוח 2). לסיכום, תיקון ההטיה כלפי מעלה בממוצע מספר שנות הלימוד של אבות ילידי איראן, מצרים ועיראק חושף דפוס דיכוטומי ברור, ומפחית ממהימנותו של טיעון הדיכוטומיזציה הבין-דורית. לפיכך, כדי להבין את דפוסי ההשכלה בדור השני, עלינו לבחון את הקשר שבין רמות ההשכלה של האבות לאלה של הבנים.

בנים — דור שני

למען הנוחות, אנו מציגים מחדש בלוח 3 את ממוצע מספר שנות הלימוד — הנתונים המתוקנים שלנו עבור אבות מהגרים (עמודה 2) ונתוניו של נהון עבור גברים מהדור הראשון (עמודה 1) ומהדור השני (עמודה 3). כדי להעריך את ההתקדמות שעשו הבנים יחסית לאבות בפועל, הוספנו את עמודה 4 להפרש בין ממוצעי הדור הראשון לשני (ערכי עמודה 2 מופחתים מהערכים המתאימים בעמודה 3), ואת עמודה 5 ליחס בין ממוצעי הדור הראשון לממוצעי הדור השני (ערכי עמודה 3 מחולקים בערכים המתאימים בעמודה 2).

כפי שנראה בלוח 3, ממוצע שנות ההשכלה של הבנים בכל תשע הקבוצות גבוה מזה של אבותיהם. עם זאת, הפער הבין־דורי גבוה במיוחד בקבוצות שבהן מספר שנות הלימוד של האבות הוא הנמוך ביותר: תימן, מרוקו ואיראן. לדוגמה, ממוצע שנות הלימוד של אבות ילידי תימן היה 4.2 שנים, ואילו ממוצע שנות הלימוד של בניהם גבוה ב־6.8 שנים; לעומת זאת, ממוצע שנות הלימוד של אבות ילידי אוסטרליה־גרמניה היה 11.0 ואילו ממוצע שנות הלימוד של בניהם היה גבוה ב־3.0 שנים בלבד. דפוס זה מסביר, לפחות חלקית, את הפערים הקטנים יותר בשנות לימוד של בני הדור השני הן בין שתי קטגוריות הדיכטומיה האתנית והן בין קבוצות המוצא בתוך כל אחת משתי הקטגוריות.⁷ החוקרים חלוקים בפירושיהם לצמצום הפערים בין שתי קטגוריות הדיכטומיה (Amit, 2010; Cohen & Haberfeld, 1998; Friedlander et al., 2002; Rebhun, 2009). אולם, הנתונים מראים גם צמצום משמעותי בהטרוגניות בתוך כל קטגוריה של הדיכטומיה המזרחית־אשכנזית. לדוגמה, הפער בין ילידי תימן לילידי מצרים בדור ההורים עמד על 4.4 שנות לימוד, ואילו בדור הבנים הצטמצם הפער ביניהם ל־0.3 שנים. נהון (1987) ציין גם הוא את הצמצום בהטרוגניות בתוך כל אחת משתי הקטגוריות (ראו לוח 1), והזכיר אותה כעדות נוספת לכך שהדיכטומיה נוצרה רק בדור השני.

יש לציין עם זאת, שהנתונים המתוקנים של האבות מציגים ממצאים שונים מאלה שמצא נהון. לפי הנתונים של נהון, פערי ההשכלה בין קבוצות המוצא האשכנזיות קטנו מפער של 2.3 שנות לימוד בדור הראשון לפער של 0.6 שנים בדור השני. בקטגוריה האשכנזית המתוקנת הקטנת טווח שנות הלימוד משמעותית יותר: מפער של 2.9 שנות לימוד ל־0.6 שנים. בקרב המזרחים, לעומת זאת, הנתונים המתוקנים מראים שינוי בין־דורי פחות חד. בנתונים של נהון, כאשר לא מכלילים את ילידי מצרים, הפער קטן מ־3.5 שנות לימוד בדור האבות ל־0.3 שנים בדור הבנים, ובקרב כל חמש קבוצות המזרחים (לרבות יוצאי מצרים) הצטמצם הפער מ־5.2 שנות לימוד ל־0.6 שנים. לעומת זאת, בנתונים המתוקנים קטן הפער מ־1.5 שנות לימוד ל־0.3 שנים עבור ארבע קבוצות הקטגוריה המזרחית (ללא מצרים), ומ־4.4 שנות לימוד ל־0.6 שנים, כאשר כוללים גם את יוצאי מצרים.

אם כן, כיצד ניתן לפרש את הדפוסים שאנו רואים בלוח 3? ההסבר צריך להתייחס בראש ובראשונה לשלושה מנגנונים במוסדות ההשכלה, שאינם קשורים לאפליה ואף לא למאפייני טרום־ההגירה של ההורים. המנגנונים הם אלה: (1) עלייה כללית במספר שנות הלימוד בקרב דור הבנים; (2) אפקט תקרה (ceiling effect), שנראה בנטייה של תלמידים בעלי רמת השכלה גבוהה לסיים את לימודיהם לאחר מספר שנים שאינו גבוה מממוצע שנות הלימוד באוכלוסייה הרלוונטית; ו־(3) אפקט רצפה (floor effect), הפועל בנטייה של תלמידים בעלי רמת השכלה נמוכה לסיים את לימודיהם לאחר מספר שנים שאינו נמוך מממוצע שנות הלימוד באוכלוסייה.

7 נוסף על המקרה של ילידי מצרים, היוצא מן הכלל המעניין הוא שהפער בין ילידי עיראק לילידי רומניה גדל מעט. אף־על־פי־כן, עלייה זו מתגמדת לעומת העלייה הבין־דורית ברמת ההשכלה בשתי הקבוצות.

לוח 3: רמת השכלה של מהגרים ונכים למהגרים, לפי ארצות מוצא

	ממוצע שנות לימוד				
	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)
הכללים בין-דוריים					
לפי הגדרה חדשה					
יחס ממוצעי שנות לימוד:					
בנים לחלק לאבות		בנים פחות אבות	לפי נהון (1983-ב)	ליידים בני 12-8 (1961-ב)	דור האבות (1961-ב)
			לפי נהון	בהגדרה חדשה	לפי נהון
2.62	6.8	11.0	4.2	4.1	מזרחים
2.28	6.0	10.7	4.7	4.8	תימן
2.35	6.2	10.8	4.6	5.5	מרוקו
1.89	5.1	10.8	5.7	7.6	איראן
1.31	2.7	11.3	8.6	9.3	עיראק
					מצרים
		0.6	4.4	5.2	פעור בין קבוצות בשנות לימוד
		0.3	1.5	3.5	פעור בשנות לימוד בלי מצרים
					אשכנזים
1.65	5.3	13.4	8.1	8.5	רומניה
1.53	4.8	13.9	9.1	9.1	פולין
1.37	3.8	14.0	10.2	10.2	ברז"מ
1.27	3.0	14.0	11.0	10.8	אוסטריה-גרמניה
		0.6	2.9	2.3	פעור בין קבוצות בשנות לימוד

מקורות: עמודה 2 – מתוך מדגמי מפקד האוכלוסין של ישראל משנת 1961 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1961). עמודות 1 ו-3 – מתוך נהון, 1987, נספח 12, עמ' 120; לוח 4, עמ' 30.

בחינה של העמודות 4 ו־5 בלוח 3 מלמדת על פעולת המנגנון הראשון — ממוצע שנות הלימוד בכל הקבוצות עלה בין הדור הראשון לשני. לוח 3 מלמד גם על פעולת אפקט התקרה בדור השני — בקבוצות בעלות רמת ההשכלה הגבוהה ביותר מקרב בני הדור השני היה רוב בקבוצה שהשלים 12 שנות לימוד ומיעוט בולט שהשלים לימודים גבוהים (ראו Perlmann & Elmelech, 2010). דפוס כזה של מספר שנות לימוד הניב ממוצעים מרביים של 14.0 שנות לימוד לערך בקרב בני הדור השני. שלוש קבוצות מוצא של אשכנזים הגיעו או כמעט הגיעו לממוצע הזה, ויוצאי רומניה, הקבוצה האשכנזית הפחות משכילה בדור הראשון, פיגרה אחר הממוצע המרבי הזה ב־0.6 שנים בלבד.

מנגנון מוסדי שלישי חשוב אף הוא, "דחיפה כלפי מעלה", משפיע על קבוצות התחתית. מדובר בקבוצות מהגרים שהגיעו מחברות שהיה בהן קושי בנגישות למוסדות חינוך, אל חברות או קהילות שבהן חובת חינוך אוניברסלית בכיתות הנמוכות נתמכת על־ידי חוק המדינה. סביר שילדי קבוצות אלה ייהנו מעלייה חדה במספר שנות הלימוד לעומת בני הדור הראשון (ראו גם Shavit & Kraus, 1990). דוגמאות לכך אפשר לראות אצל מהגרים מאיטליה ומפולין לארצות הברית (Liebersohn, 1980; Perlmann, 1988, 2005) ואצל יוצאי תימן, איראן ומרוקו בישראל (לוח 3).

בזיקה לשלושת המנגנונים הללו אפשר להתייחס ביתר הרחבה לשני ההסברים המתחרים, אפליה ומאפייני טרום הגירה, בהקשר לדיכוטומיה האתנית בדור השני. הפירוש העקיב ביותר לתאוריית האפליה מתמקד בשימור הפער הגדול בין שתי הקבוצות ובהתגבשות של הומוגניות בקרב המזרחים. אותה הומוגניות נבעה, לפחות חלקית, מכך שהיתרון היחסי של אבות ילידי מצרים ועיראק לא עבר לבני הדור השני. ממוצע שנות הלימוד בקרב הדור השני בשתי הקבוצות הללו לא עלה על אלה של תימן, מרוקו ואיראן. עובדה זו תואמת את ההנחה שהאפליה הגבילה את רמת ההשכלה של חברי הקבוצה האתנית המזרחית (סבירסקי, 1990).

את ההומוגניות בקבוצה האתנית האשכנזית אפשר לפרש, ככל הנראה, כאפקט תקרה. הפירוש העקיב ביותר לתאוריית מאפייני טרום־ההגירה של ההורים מדגיש עד כמה הישגי דור הבנים (עמודה 3 בלוח 3) מתאימים לממצאים הצפויים מהישגי האבות (עמודה 2) ומשלושת המנגנונים החינוכיים שהוזכרו קודם לכן — עלייה בין־דורית בממוצע שנות הלימוד, אפקט תקרה בקרב כמה מקבוצות האשכנזים ואפקט רצפה ("דחיפת קבוצות התחתית כלפי מעלה") שנצפה אצל יוצאי איראן, מרוקו ותימן. אמת, מבחינת הבדלים בין ממוצעים (לוח 3, עמודה 4) עולה כי הקבוצות מעיראק וממצרים נעו כלפי מעלה פחות מהצפוי. עם זאת, במקרה של יוצאי עיראק, הקבוצה הגדולה מבין השתיים, ההבדל בממוצעים מתעלם מנקודת הפתיחה (המתוקנת) הנמוכה של האבות יוצאי עיראק בהשוואה לקבוצות האשכנזיות. היחס בין ממוצעי הבנים לממוצעי האבות הוא מדד שימושי לפערים הבין־דוריים (עמודה 5), מאחר שהוא מביא בחשבון את נקודת הפתיחה של דור האבות. מעמודה 5 בלוח 3 עולה כי במונחי יחס, ממוצע שנות הלימוד של ילידי עיראק קרוב יותר למה שהיינו מצפים אילו פעלו רק שלושת המנגנונים הלא־אפלייתיים שהוזכרו קודם. היחס הבין־דורי בשנות לימוד בקרב יוצאי עיראק (1.90) קטן מהיחס בקרב שלוש קבוצות המזרחים, אך גבוה מהיחס בכל

אחת מארבע הקבוצות האשכנזיות. כלומר, מעמודות 4 ו-5 עולה שבעזרת שלושת המנגנונים הנזכרים אפשר להסביר, לפחות חלקית, מדוע לא עבר היתרון היחסי של האבות יוצאי עיראק ומצרים אל הדור השני.

אפשר כמובן לטעון שלאפליה יש חלק בהסבר התוצאה הזו — אפליה בבתי הספר או השפעות עקיפות של אפליה שבה נתקל דור המהגרים. אלא שהמניע לסקירתנו אינו הטענה כי לאפליה כלל אין חלק בהסבר. טענתנו היא שעל סמך הנתונים המתוקנים, התאוריה המתחרה, המדגישה את מאפייני טרום-ההגירה של ההורים, עשויה להסביר חלק ניכר מדפוס ההשכלה בדור השני. לאור נתוני המקוריים של נהון, תאוריה זאת אינה נראית הגיונית. אולם לאור הממצאים החדשים התעלמות ממנה נראית בלתי סבירה בעליל.

אפשר להעריך את ממצאי הניתוח המחודש שעשינו, אם מתבוננים במה שיכול היה להציג לוח 3 אילו נסמכנו על נתוני המקוריים של נהון עבור אבות מהגרים מעיראק (כלומר, ממוצע של 7.6 שנות לימוד במקום 5.7 שנים). במקרה זה, עמודה 4 הייתה מראה הבדל בין-דורי של 3.2 שנים במקום 5.1, ועמודה 5 הייתה מראה יחס בין-דורי של 1.42 במקום 1.89. ממצאים כאלה היו ממקמים את רמת ההשכלה של חברי הקבוצה האתנית הזו בין יוצאי פולין לבין יוצאי ברית המועצות לשעבר, במקום בין יוצאי ברית המועצות לשעבר לבין יוצאי גרמניה-אוסטריה. בנתונים המתוקנים שלנו, הממצאים עבור קבוצת יוצאי עיראק בשתי העמודות הללו הם מחוץ לטווח של כל קבוצות המוצא האשכנזיות. המקרה היחיד השונה מהמגמה הכללית הוא רומניה (עמודה 4).

סיכום ומסקנות

שני גורמים מסבירים מדוע ניתוחו של נהון באמצעות הגדרת דור האבות מובילה לאי-הבנה באשר לטיעון הדיכוטומיזציה הבין-דורית במספר שנות הלימוד. ראשית, במקרה של יוצאי עיראק, מתאם שלילי בין השכלת האב למספר ילדיו מטה כלפי מעלה את נתוני ההשכלה של דור האבות אצל נהון. שנית, בכמה קבוצות, במיוחד בקרב יוצאי איראן, מצרים ועיראק, אי-הכללתם של אבות שהיו מחוץ לטווח הגילים 35–44 תרמה אף היא להטיה כלפי מעלה בנתוני ההשכלה של דור האבות אצל נהון. הבחינה המחודשת של הנתונים לא סתתה מהמושג "דור האבות", אלא שהגדרנו מחדש את הקבוצה כאבות בפועל. בנתונינו המתוקנים מצאנו כי רק אחוז קטן יחסית מקבוצות המהגרים המזרחים שנהון בחן — ילידי מצרים — היו בעלי ממוצע שנות לימוד דומה לזה של קבוצת האשכנזים. בנתוניו של נהון, ממוצע שנות הלימוד של המהגרים מעיראק היה 0.9 שנים פחות מזה של המהגרים מרומניה, בעלי ממוצע שנות הלימוד הנמוך ביותר מקרב הקבוצות האשכנזיות. בנתונים המתוקנים הפער הזה גדל לכדי 2.4 שנים. לפי נתוניו של נהון, 40% מהאבות המזרחים לא תאמו את הדיכוטומיה האתנית: אלה מעיראק וממצרים. בנתונים המתוקנים רק 9% (יוצאי מצרים) לא תאמו אותה. הנתונים המתוקנים שלנו נוטים לאשר את קיומה של דיכוטומיה אתנית כבר בדור הראשון באופן

ברור יותר מנתונו של נהון. בלוח המקורי שלו, נדמה כי העדרה, לכאורה, של הדיכוטומיה בדור הראשון מספק בסיס יציב שלפיו אפשר להסביר את הדיכוטומיה של הדור השני כתוצר של אפליה בישראל מבלי להתייחס למאפייני טרום־ההגירה של הוריהם. אלא שבניגוד לכך, האיזור שניתן בנתונים המתוקנים להימצאות דיכוטומיה בדור המהגרים מראה כי אי אפשר להתעלם ממאפייני טרום־ההגירה של ההורים בחיפוש אחר הסבר מספק לפערים האתניים בדור השני. כפי שהצענו מלכתחילה, נהון עצמו צפה לפחות אחת משתי הסיבות לממצאים שדיווחנו — מספרם הגדול של הילדים בקרב מזרחים בעלי השכלה נמוכה (הוא דיבר על מזרחים בעלי מעמד חברתי נמוך; ראו צייטס מהטקסט שלו לעיל). עם זאת, אפשר שהוא לא העריך את היקף השפעתו של גורם זה על ההבדל בין מה שהוא הגדיר כ"דור האבות" (כלומר, קבוצת גיל של גברים מהגרים) לבין קבוצת האבות לילדים.

מחקרו של נהון עודד מחקרים רבים שפורסמו בעשור האחרון של שנות האלפיים ובעשור שאחריו, בהם מחקר שערכו לסלאו ועמיתיו (Leslau et al., 1995), אשר בדומה למחקרנו, הסיקו כי לא ניתן להתעלם ממאפייני טרום־ההגירה של ההורים בהסבר הדיכוטומיה של הדור השני. לסלאו ועמיתיו התמקדו ביוצאי עיראק ורומניה; הם לא ניתחו ישירות את נתונו של נהון, אך הדגישו כי נתוני ההשכלה של האימהות המהגרות תאמו את החלוקה הדיכוטומית למזרחים ולאשכנזים. כמו כן, לאימהות, וגם לאבות, היה תפקיד חשוב בהשפעה על רמת ההשכלה של בני הדור השני. בנוסף, לסלאו ועמיתיו הדגישו כי בניגוד למזרחים, לא היה בקרב האשכנזים מספר גדול של אבות חסרי השכלה לחלוטין (נהון הכליל אבות אלה בקבוצה של 0–8 שנות לימוד).

במאמר זה התמקדנו ברמת ההשכלה של אבות מהגרים, שכן סביב נושא זה נסב המסר העיקרי של נהון. ציינו שלושה מנגנונים, שונים מאפליה, אשר גרמו ליצירת דפוסי ההשכלה של הדור השני: העלייה בממוצע מספר שנות הלימוד בכל הקבוצות; אפקט התקרה; אפקט הרצפה. כמו כן ציינו את התחזקות ההומוגניות התוך־קטגורית בדור השני. הצענו הסברים אפשריים לתהליך זה וציינו שהתמיכה העקיבה ביותר לתאוריית מאפייני טרום־ההגירה של ההורים היא הטענה שכצפוי רמת ההשכלה של דור הבנים השתפרה בהשוואה לדור האבות, פרט לקבוצת המזרחים הקטנה ביותר שנחקרה — יוצאי מצרים. גם לפי קו טיעון זה, סביר להניח שמכלול של הסברים מבניים ותרבותיים שאינם קשורים ישירות לתהליכי אפליה, כגון מועד ההגירה, מספרם הנמוך יחסית של חברי הקבוצה ופיזורם הגאוגרפי וקרבה לקבוצות מוצא אחרות, תרמו לדפוס ההשכלה של דור הבנים יוצאי מצרים.

לסיכום, הבחינה המחודשת של נתונו של נהון מערערת את טיעון הדיכוטומיזציה הבין־דורית. עצם הימצאותה של דיכוטומיה אתנית בדור הראשון מחלישה את המהימנות של טיעון הדיכוטומיזציה הבין־דורית ומדגישה את חשיבות מאפייני טרום־ההגירה של ההורים ביצירת דפוסי ההשכלה של בני הדור השני. אנו מאמינים כי יתברר שהדיכוטומיה האתנית בהשכלה בקרב אבות בפועל היא גורם חשוב בתהליך התגבשותה של הדיכוטומיה הקיימת בדור הישראלים שנולדו בארץ. עם זאת, כל ניסיון בקנה מידה רחב לתעד את התפתחות הזאת, היא עליו להסתמך על כל הראיות האמפיריות שאין אנו יכולים לסכם כאן — לרבות

ראיות הנוגעות לאפליה בבתי הספר ועדויות על אפליית הורים מזרחים, בפרט בשוק העבודה ובדפוסי דיור.

קביעת האיזון המדויק שבין השפעת מאפייני טרום-הגירה של ההורים, מצד אחד, לתהליכי האפליה שחזקו את הדיכוטומיה האתנית בדור השני, מצד אחר, היא משימה קשה או אף בלתי אפשרית. אולי יכולנו להתקדם במשימה זו, בייחוד במקרה של ילידי עיראק, אילו היו בידינו נתונים על פערי השכלה בקרב קהילות יהודיות בארץ המוצא. אין ספק שהיה קל יותר להסביר את ממצאי הדור השני אילו יכולנו להתעלם מאחת משתי השערות מתחרות אלה. אולם הסקירה המחודשת אינה מובילה אותנו לפתרונות פשוטים.

יהיה זה טבעי, אולי, לדחוק בנו להמשיך ולספק שילוב חדש של שני גורמים אלה — מאפייני ההורים טרום ההגירה ואפליה. ברם, תרומתנו אינה בהצגת מפת דרכים המובילה ליעד זה, אלא רק אזהרה מפנייה לא זהירה בדרך. ההיגיון העומד מאחורי הניתוח שלנו מלמד כי יש לזנוח את קו המחשבה שהוביל חוקרים המסתמכים על גוון להאמין כי הדיכוטומיה האשכנזית-מזרחית לא יכולה הייתה להיווצר ממאפייני טרום-הגירה של ההורים, ולכן היא נוצרה בוודאי על-ידי מציאות האפליה הישראלית. השאלה המרכזית צריכה, לפיכך, להיות — מדוע הדיכוטומיה הברורה במספר שנות הלימוד בין אשכנזים למזרחים, שנצפתה בדור הראשון, לא הצטמצמה משמעותית בדור השני — והיא תבוא במקומה של השאלה המוטעית, מדוע דיכוטומיה אתנית, שלא התקיימה בדור הראשון, באה לידי ביטוי בדור השני.

מקורות

דרויש, ת' (1987). יהודי עירק בכלכלה טרום עלייתם לישראל ואחריה. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1961). מפקד האוכלוסין והדיור – שלב ב', שאלון מפורט [קובץ נתונים (PUF)]. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מאגר הנתונים במדעי החברה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1983). מפקד האוכלוסין והדיור – שלב ב', שאלון מפורט [קובץ נתונים (PUF)]. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מאגר הנתונים במדעי החברה.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, (2012). סקר הכנסות 2010 (פרסום מספר 1479). ירושלים: המחבר. גהון, י' (1987). דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה: הממד העדתי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

סבירסקי, ש' (1990). החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות.

Amit, K. (2010). Socioeconomic integration of second generation immigrants in Israel: Examining alternative ethnic classifications. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 8(1), 50–75.

Cohen, Y., & Haberfeld, Y. (1998). Second generation Jewish immigrants in Israel: Have the ethnic gaps in schooling and earnings declined? *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 507–528.

Eisenstadt, S. N. (1967). *Israeli society*. London, UK: Weidenfeld & Nicolson.

- Friedlander, D., Okun, B., Eisenbach, Z., & Elmakias, L. (2002). Immigration, social change, and assimilation: Educational attainment among birth cohorts of Jewish ethnic groups in Israel. *Population Studies*, 56(2), 135–150.
- Goldscheider, C. (1996). *Israel's changing society: Population, ethnicity and development*. Boulder, CO: Westview Press.
- Khazoom, A. (2008). *Shifting ethnic boundaries and inequality in Israel: Or, how the Polish peddler became a German intellectual*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Leslau, A., Krausz, E., & Nussbaum, S. (1995). The education of Iraqi and Romanian immigrants in Israel. *Comparative Education Review*, 39(2), 178–194.
- Lieberson, S. (1980). *A Piece of the pie: Blacks and white immigrants since 1880*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Perlmann, J. (1988). *Ethnic differences: Schooling and social structure among the Irish, Italians, Jews, and Blacks in an American city, 1880–1935*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Perlmann, J. (2005). *Italians then, Mexicans now: Immigrant origins and second-generation progress, 1890–2000*. New York, NY: Russell Sage Foundation Press and Levy Economics Institute of Bard College.
- Perlmann, J., & Elmelech, Y. (2010). *Immigrant parents' attributes versus discrimination: New evidence in the debate about the creation of second-generation educational outcomes in Israel* (Levy Economics Institute working paper #633). Retrieved from <http://www.levyinstitute.org/publications/?docid=1324>.
- Rebhun, U. (2009). Immigration, ethnicity, and housing: Success hierarchies in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 27(4), 219–243.
- Segev, T. (1986). *The First Israelis*. New York, NY: The Free Press. (First published 1949)
- Shavit, Y., & Kraus, V. (1990). Educational transitions in Israel: A test of the industrialization and credentialization hypotheses. *Sociology of Education*, 63(1), 133–141.
- Shenhav, Y. (2006). *The Arab Jews: A postcolonial reading of nationalism, religion and ethnicity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Swirski, S. (1999). *Politics and education in Israel*. New York, NY: Falmer Press.